

Антигетьманське повстання Мартина Пушкаря

і Якова Барабаша: хід і наслідки

Віктор Ревегук, Надія Кочерга

Після смерті Богдана Хмельницького соціально-політична ситуація і боротьба козацької старшини за владу в Україні різко загострилися. Епіцентром цієї боротьби, що набула форми громадянської війни, протягом 1657-1658 років стала Полтавщина, а головним фігурантом – полтавський полковник Мартин Пушкар — один із найближчих сподвижників покійного гетьмана і одноступець Івана Виговського. Після обрання останнього гетьманом політичні амбіції М. Пушкаря взяли гору над здоровим глуздом. За словами Григорія Грабянки, він начеб-то кинув віщі слова: “Ще побачите, який вогонь запалає з тієї іскри” [2, с. 114]. М. Пушкар перетворився на непримиренного противника гетьмана, посіявши тим самим зерна розбрату в Україні, що започаткували сумнозвісну Руїну.

Що спонукало М.Пушкаря стати в опозицію до гетьмана, достеменно невідомо. Однозначної думки в істориків із цього питання немає. В. Горобець вважає, що М. Пушкар не був ініціатором антигетьманського руху на Полтавщині, а лише пристав і очолив його під впливом “своєвольників” і “гультьяїв”, позаяк не хотів протиставляти себе їх опозиційним настроям [4, с. 304]. Гетьманські послы говорили весною 1658 року в Москві, що “Пушкар і сам тому не рад, та збивають його своєвольники і гультьяї” [3, с. 129].

Напруга в українському суспільстві була породжена, з одного боку, масовим покозаченням селян і міщан (чисельність війська Б. Хмельницького в окремі періоди національно-визвольної війни доходила до 300 тисяч чоловік), які після припинення активних воєнних дій опинилися в непевному становищі, адже згідно з “Березневими статтями” козацький реєстр мав становити лише 60 тисяч, але до його складання при гетьмані І.Виговському лише приступили. Залишати військову службу, яка їх годувала, і повертатися на становище посполитих покозачені не хотіли або не могли. На думку Т.Яковлевої, саме вони склали критичну люмпенізовану масу “своєвольників” і “гультьяїв”, яку використовували у своїх інтересах старшинські угруповання в боротьбі за владу. Іншою причиною соціальної напруги в суспільстві було намагання козацької старшини посісти місце польської шляхти.

Опозиційний рух на Полтавщині спочатку мав антимосковське спрямування і був виявом невдоволення частини козацької старшини союзом Б. Хмельницького з московським царем і великодержавними намаганнями останнього встановити повний контроль над Україною з тим, щоб перетворити її на звичайну провінцію свого царства.

Першим проти намірів Москви поставити в українських містах царських воєвод з військами виступив миргородський полковник Григорій Лісницький, який після смерті Б. Хмельницького певний час обіймав посаду наказного гетьмана. З цією метою він скликав у жовтні 1657 року козацьку раду, на якій закликав до розриву з Московією і відновлення союзу з кримським ханом. Для відсічі можливого нападу на Україну царського війська він пропонував оголосити мобілізацію козаків, але підтримки серед них не отримав. Деякі дослідники вважають, що своєю опозиційністю до Москви він домагався гетьманської булави. Як би там не було, але московський уряд до певного часу вгамував свої великодержавні амбіції.

Іншим центром опозиційного до І.Виговського руху було Запорозжя, яке територіально межувало з Полтавщиною. Перший бунт запорозької голоти, яку очолив Януш Клишенко, стався у жовтні 1657 року. Бунтівники вимагали позбавлення І. Виговського гетьманства, оскільки він не був “природженим запорозьким козаком”, і надання їм матеріальної допомоги. Після арешту Я. Клишенка антигетьманський виступ

очолила січова старшина на чолі з кошовим отаманом Яковом Барабашем. Він був прихильником безпосередньої січової демократії, яка, за словами М. Грушевського, “пхала життя в анархічний хаос” [3, с. 168].

Я. Барабаш хотів, щоб Запорозжя відіграло провідну роль в політичному житті України, зокрема, щоб гетьманів вибирали з числа запорожців і їх вибори відбувалися на Січі. На противагу І.Виговському Я.Барабаш став називати себе “кошовим гетьманом”.

Обидва лідери антигетьманського руху різними способами намагалися дискредитувати І.Виговського і шукали підтримки в царського уряду, створюючи тим самим небезпечний прецедент втручання Москви у внутрішні справи України, що загрожувало самому існуванню молоді козацької держави. Роль арбітра, яку цар погодився взяти на себе у залагодженні конфлікту між І.Виговським і опозицією, була спрямована на послаблення влади гетьмана, поглиблення сепаратистських настроїв в Україні та її розкол. “Поділяй і владарюй” — старий як світ імперський принцип почав утілюватися в життя.

Царський уряд прихильно прийняв посланців січового товариства Михайла Стринжу та Івана Донця. Демонструючи відданість Московії, послам удалося отримати царську грамоту, яка засвідчила, що Запорозжя поряд із гетьманським урядом стає суб’єктом правовідносин із Московією. Факт переговорів із гетьманською опозицією був, усупереч „Березневим статтям”, прямим втручанням Москви у внутрішні справи України. Не бажаючи доводити ситуацію до вибуху, царський уряд, як справедливо зауважує Т.Яковлева, грав подвійну гру, яка вела до послаблення гетьманської влади [6, с. 261]. Стабілізація внутрішнього становища в Україні не відповідала інтересам Москви, бо вела до посилення Гетьманщини і завершення процесу державного будівництва в Україні.

Царську грамоту запорозькі посланці почали трактувати у вигідному для себе світлі, нерідко видаючи бажане за дійсне, щоби дістати підтримку у своїх діях населення Полтавщини і, водночас залякати І.Виговського. Гетьман намагався перехопити запорозьких посланців, але марно. Їм назустріч до Путивля М. Пушкар послав своїх козаків, які супроводжували запорожців аж до Миргорода. Разом із копією царської грамоти запорозькі посланці повідомили М. Пушкарю, що їх відпустили в Україну з наказом змінити гетьмана та відданих йому полковників і що на допомогу антигетьманській опозиції буде послано окольничого Богдана Хитрово разом із 10-тисячним царським військом.

Зіткнувшись із сепаратистськими настроями на Запорозжжі, І. Виговський не проявив належної рішучості, сподіваючись лише економічним тиском упокорити Січ. У листопаді 1657 року за його наказом Ніжинський і Прилуцький полки перекрили шляхи сполучення Полтавщини із Запорозжжям, встановивши тим самим економічну блокаду над ним. Цей крок викликав велике невдоволення на Полтавщині, оскільки завдавав значних матеріальних збитків краю, для яких Запорозжя було традиційним ринком збуту сільськогосподарських продуктів.

Невдоволення діями І. Виговського ще більше посилювалося, коли гетьман повернув українському магнатові Юрію Немиричу його колишні маєтності: Кобеляки, Кишеньки, Переволочну, Білики, Нові Санжари та ін. Зважаючи на суспільні настрої і соціальні зрушення, які сталися за роки національно-визвольної війни, приватновласницькі намагання Ю. Немирича стосовно своїх колишніх підданих були невеликими, але сам факт, що він хотів власною волею призначати урядників у колишніх своїх володіннях і вимагав для себе поборів (“звірини на свято прислати” та “во всяком городе дворы” для себе збудувати) викликав у полтавців тривогу і занепокоєння можливою реставрацією старих кріпосницьких порядків. Такі ж наміри виявляв і намісник Гадяцької волості — рангового володіння гетьмана — Тиміш Прокопович. Ці дії компрометували І. Виговського в очах населення, хоча він вступати у володіння своїми маєтками ще не наважувався [3, с. 128].

Занепокоєний сепаратними діями запорожців, І.Виговський наважився у грудні 1657 року силами кількох козацьких полків влаштувати каральну експедицію проти Січі.

Бунтівного Я. Барабаша було усунено з посади і кошовим отаманом став прихильний до І. Виговського Пашко Савич.

Проте опозиційний до гетьмана рух до кінця не був придушений, позаяк знаходив підтримку серед козацької голоти, яка складалася з “гультяїв — покозачених селян, наймитів, робітних людей гуралень, гут і осіб без певних занять, які у великій кількості почали стікатися на Полтавщину з кінця 1657 року. Більшість із них не мала вогнепальної зброї, а користувалася киями, косами та рогатинами. У сучасників ці люди дістали прізвисько “дейнеків”, що в перекладі з турецької мови означає людей, озброєних киями (за іншою версією — “де не які люди”).

Саме із такої бунтівної маси склалися військові формування М.Пушкаря. “Котрій то полк, — писав відомий козацький літописець Самійло Величко, — мало в себе омел товариства з добрим християнским сумлением, і оружїєм до войны приличным; то тилко з рогатинами, косами и киями, и из сердцами до убійства и разграбленія іменьї людських готовими” [5, с. 256].

Вояки М. Пушкаря намагалися узаконити свій перехід до козацького стану та одержати пов’язані з ним привілеї: право бути особисто вільними, варити пиво і курити горілку, ловити рибу, вести торгівлю, обирати гетьмана “чорною радою” та ін. Місцеве селянство також було невдоволене появою “нового панства” з числа козацької старшини та української православної шляхти, а тому охоче приставало до дейнеків. До М. Пушкаря приєдналося і близько 600 запорожців на чолі із Я. Барабашем.

Поява такої маси бунтівного люду змусила гетьмана вдатися до рішучих дій проти заколотників. У січні 1658 року він прибув до Гадяча, де скарав на смерть декількох старшин місцевого полку. Водночас І. Виговський послав намісника Т. Прокоповича до М. Пушкаря з пропозицією про замирення за умови визнання ним верховної влади гетьмана. Проте М. Пушкар не прийняв пропозиції гетьмана, закував посланця у кайдани і відіслав до московського воєводи у Калантаїв [7, с. 42].

Переконавшись, що компромісу з М. Пушкарем бути не може, І. Виговський спрямував супроти нього з Миргорода найманців Івана Сербина і козаків Івана Богуна загальною чисельністю близько 1500 чоловік, а сам відбув до Чигирина. Проте заgonи гетьмана були несподівано атаковані запорожцями 27 січня поблизу Великих Будищ в урочищі Жуків Байрак. Незважаючи на подвійну перевагу в силах, каральний загін, втративши 300 чоловік убитими, відступив до Миргорода. Самійло Величко пізніше писав, що „ через такі дії прийшло лихо з того боку Дніпра на цей бік і запалив вогонь чварної козацької незгоди” [5, с. 261].

Перемога над вірними гетьманові військами додала впевненості М. Пушкареві. У донесенні до Москви він сповіщав про готовність виступити з 10-тисячним військом проти ворогів царя і просив надіслати йому в підмогу Б. Хитрово з військом до Лубен або Миргорода.

Миргородський полковник Г. Лісницький не був упевнений, що своїми силами зможе протистояти бунтівникам, а тому відійшов до Лубен. Взяти Лубни М. Пушкареві не вдалося і він повернув до Лохвиці, де діяв його спільник Іван Донець. На деякий час це місто також стало одним із центрів антигетьманського повстання. “Чернь” із загону І. Донця вбила двох сотників та трьох слуг Г. Лісницького і знищила родини власників сіл Шмиглівки і Бербениць. Повстанці під проводом якогось Богклевського в селі Жабках убили господаря, його дружину та лукомського сотника Солонину. Їх трупи викинули на смітник і протягом кількох днів не дозволяли ховати. На околицях Гадяча було пограбовано садибу Юрія Хмельницького. Отже, повстання охопило майже всю Полтавщину.

На початку лютого 1658 року в Переяславі була скликана представницька військова рада, яка мала підтвердити легітимність гетьманства І. Виговського. Незважаючи на неодноразові запрошення, включаючи й від царського представника Б. Хитрово, М. Пушкар на раду не прийшов. Він звинуватив гетьмана у таємних переговорах із Польщею

та Кримом і направив до Москви своїх послів із пропозицією скликати козацьку раду у Лубнах, на якій обов'язково мали бути запорожці й “вся чернь”. Відсутність на переяславській раді представників від Запорозжя і полтавського полку стало для М. Пушкаря й Я. Барабаша ще одним приводом не визнавати І. Виговського легітимним гетьманом. Проте відразу ж після ради, під час зустрічі з Б. Хитрово в Лубнах, М. Пушкар, поклявшись у вірності цареві, пообіцяв “своевольное військо розпустить” і порозумітися з гетьманом. Як з'ясувалося пізніше, обіцянки полтавського полковника були нещирими [4, с. 309].

У березні збунтувалися козаки і “чернь” миргородського полку. Вони скинули з уряду Леська Козла, якого Г. Лісницький, від'їжджаючи до Чигирин, залишив наказним полковником, і обрали на його місце Степана Довгаля. Бунтівники прийняли ухвалу об'єднатися з М. Пушкарем і йти походом на гетьманську столицю Чигирин. Київський воєвода В. Шереметєв доносить цареві, що сотник Зеленський, зібравши півтори тисячі “гультяйства” з винокурень і буд, приходив для грабежів під Глухів, розпускаючи чутки, що в нього є царська грамота, “чтоб их побивать и грабить”. Жителі міста дали відсіч нападникам: 170 чоловік було вбито, а ледь живого Зеленського захоплено у полон і розстріляно. Таким чином, навесні 1658 року майже вся Полтавщина палала у вирі братовбивчої війни.

У боротьбі з опозицією І. Виговський і надалі намагався заручитися підтримкою Москви. Задля цього на початку квітня до царя було послане посольство Г. Лісницького. Гетьман погоджувався на розміщення царських воєвод у Полтаві, Миргороді, Чернігові, Ніжині, Корсуні і Білій Церкві. Але царський уряд і надалі продовжував вести подвійну гру, підтримуючи стосунки з М. Пушкарем і провокуючи тим самим подальшу міжусобицю в Україні. Він намагався, як вважає В.Горобець, законсервувати конфлікт між І. Виговським і М. Пушкарем з тим, щоб зробити становище гетьмана більш уразливим, а його поведінку у стосунках з Москвою більш поступливою. Оцінивши політику Москви, як підтримку своїх дій, опозиція 1658 року активізувала боротьбу з гетьманом [4, с. 312].

Зважаючи на нещирість Москви, гетьман 25 березня скликав у Чигирині старшинську раду, на якій заручився підтримкою полковників у боротьбі з бунтівниками та на відновлення союзу з Кримом. Згідно українсько-кримського договору на допомогу І. Виговському хан послав значні сили, які, за різними даними, налічували від 15 до 40 тисяч чоловік на чолі з Карач-Беєм. Мобілізувавши вірні козацькі полки, І. Виговський 4 травня розпочав активні дії проти заколотників, щоб силою зброї “ту своеволю скоротить”.

6 травня об'єднані сили гетьмана і татар переправились через Дніпро поблизу Кременчука і вирушили на Полтаву. Їм назустріч 9 травня вийшов М. Пушкар і зупинився під Говтвою. Йому на допомогу підійшов і Я. Барабаш із запорожцями. Перші сутички відбулися в середині травня в районі Біликів, Хоролу, Решетилівки і Броварок, в ході яких гетьманські війська витіснили повстанців з півдня Полтавщини.

М. Пушкар покладав великі надії на козаків миргородського полку, але С. Довгалю вдалося дійти лише до Зінькова. Зупинений татарами, він розпустив своє військо. Пізніше гетьман помилував С. Довгаля.

16 травня після невдалого бою під Опішнею повстанці чисельністю близько 40 тисяч чоловік відійшли до Полтави. Переслідуючи їх, війська І. Виговського розташувалися табором між селами Жуки, Рибці та Жученків Байрак. Орда зупинилася біля Полуозера (Полузір'я).

Наближався вирішальний момент у братовбивчій війні. У цей час московський цар, одержавши бажані поступки з боку І.Виговського, звернувся через свого гінця І. Алфімова із наказом до М. Пушкаря припинити заколот і визнати владу гетьмана. На полковій раді М. Пушкар спробував перекласти вину за заколот на “свавільників”, “лиходіїв” і запорожців, а до І. Виговського відправив своїх посланців із проханням “милосердя”. Проте гетьман на

компроміс не пішов. Він вимагав повної капітуляції бунтівників і відновлення єдиновладдя гетьманського уряду в Україні. Царському послові П. Скуратову він заявив: "Ні полковникові, ні комусь іншому грамоти не повинні даватися; всім править один гетьман. А ви поробили всіх гетьманами: подавали грамоти Пушкареві та Барабашеві й від тих грамот піднялися бунти" [3, с. 232].

У середині травня 1658 року почалася облога Полтави. М. Грушевський вважав, що М. Пушкар був схильний капітулювати за умови, що татари залишать Україну, але "чернь" і голота (гола на одежу й розум) цьому противилася. Запорожці також "миритися з гетьманом не веліли".

У ніч з 31 травня на 1 червня М. Пушкар зробив відчайдушну спробу прорвати блокаду міста. Перед світанком його військо несподівано вийшло з Полтави і навальною атакою захопило табір І. Виговського разом із артилерією.

„Виговський, — писав анонімний автор „Історії Русів”, — утікши в нестямі, загубив гетьманську свою булаву” [1, с. 198].

Вважаючи бій виграним, повстанці не стали переслідувати противника і захопилися грабежем та пиятикою. А між тим, І. Виговський, оговтавшись від несподіваного нападу, припинив паніку, перегрупував козацькі полки і з допомогою татар оточив деморалізованих вояків. Бій закінчився повним їх розгромом. За різними даними в ньому полягло від 15 до 50 тисяч чоловік. Спійманих повстанців було віддано татарам. М. Пушкар загинув у бою і його голову якийсь козак приніс гетьману на списові. Я. Барабаш, побачивши на чий бік схиляється перемога, втік із запорожцями на Січ. У вересні цього ж року його було схоплено і за вироком військового суду страчено.

2 червня війська І. Виговського увійшли до Полтави. Протягом трьох днів місто було піддане повному розгрому. Як писав козацький літописець С. Величко, "зруйноване і спалене без останку", а його жителів як військовоу здобич віддано татарам. Останнім було дозволено грабувати міста і села Полтавщини аж до Сули включно, а мешканців забирати в полон. Такий вчинок гетьмана викликав обурення серед козаків і він змушений був домогтися звільнення з полону українських бранців, яких не встигли вивести до Криму. Наказним полковником Полтавського полку І. Виговський призначив І. Богуна [6, с. 264].

Жорстока розправа над повсталими не зліквідувала опозиційні до гетьмана настрої на Лівобережній Україні, а лише озлобила людність і викликала жадобу помсти. Пригашене полум'я братовбивчої громадянської війни продовжувало тліти, чекаючи лише слушного часу, щоб з новою силою вибухнути знову.

Розпочата сепаратними діями полтавського полковника М. Пушкаря міжусобна війна привела до жахливого спустошення краю, створення пізніше осібною Лівобережного гетьманату, розколу України по Дніпру і загибелі Козацької держави — Гетьманщини у кінці XVIII століття.

Примітки:

1. *Історія Русів.* — К: Дніпро, 1991. — 318 с.
2. *Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки.* — К: Т-во «Знання» Україна, 1992. — 192 с.
3. *Михайло Грушевський. Історія України-Руси. В 11 томах 12 книгах. Т. X. Роки 1657-1658.* — К: Наук.думка, 1998. — 406 с.
4. *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Книга 1.* — К: Наук.думка, 1998.- 401 с.
5. *Самійло Величко. Літопис. Том 1.-К: Дніпро, 1991.- 436 с.*
6. *Тетяна Яковлева. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни.* — К: Основи, 1998.- 447 с.
7. *Юрій Мицик. Гетьман Іван Виговський.* — К: Академія, 2004. — 84 с.